

Ольга Черемська

О.ПОТЕБНЯ ТА О.КУРИЛО ПРО УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У сучасних умовах, коли відбувається творення держави і час від часу виникають дискусії щодо правописних норм, варто осмислити підходи до унормування мови, висловлені в минулому. “Нинішня мовна ситуація в Україні, – як відзначають мовознавці, – дуже нагадує 20-ті роки. Тобто ми маємо і гіркий, і добрий досвід відродження інтелектуальної сфери рідної культури. Та нам належить засвоїти з минулого все краще” [8, 6].

Як відомо, вироблення, уніфікація, послідовна кодифікація норм української літературної мови становить складний соціально-політичний, психологічний і лінгвістичний процес, що не йде прямолінійно з певною інтенсивністю та швидкістю, оскільки в його основних тенденціях своєрідно переплітаються системно-мовні, узусні та суто мовні чинники [4, 51]. “Процес нормалізації української літературної мови, що розпочався в кінці ХІХ ст., відбувався в напрямі націоналізації (українізації) й певної полонізації мовних норм і знайшов своє послідовне продовження в 20-30-ті роки – в Західній Україні, яка перебувала тоді під владою Польщі. В цей ранній період нормування мови... домінувала тенденція відштовхування від російської мови шляхом використання власних ресурсів української етнічної мови (особливо діалектів) й до деякої міри звертання до мовних елементів і структур польської мови” [1, 67].

Починаючи з 30-их років ХХ ст. відбуваються зміни норм сучасної української літературної мови, спрямовані на стирання відмінностей між системами російської та української мов. Протягом вісімдесяти років не властиві українській мовній системі риси кілька разів кодифікувалися, внаслідок чого питомі національні форми знівельовано. Часткові зміни, внесені до четвертої редакції Українського правопису, зокрема поширення правила “дев’ятки” на ряд власних назв, відновлення літери *ѣ*, кличного відмінка, зміни стосовно вживання великої літери та деякі ін., не змогли розв’язати усіх проблем відродження національномовної самобутності.

Сьогодні спостерігається стихання суперечок навколо “мовного нормативного кодексу”; запропоновані в 2002 р. доповнення до “Українського правопису” 1993 р. відхилені й надіслані на доопрацювання до Правописної комісії, склад якої теж змінено. Однак у сучасних україномовних виданнях в Україні можемо спостерігати багато розходжень, зокрема щодо вживання літер *ѣ*, *ѣ* та *ѣ* у власних та загальних назвах іншомовного походження, закінчення родового відмінка однини іменників 3-ї відміни та ін. Тому метою цієї статті є з’ясування найважливіших принципів підходу до унормування мовних явищ на основі праць відомих українських мовознавців О. Потебні та О. Курило.

Основні погляди на творення літературної мови О. Потебня висловив у працях “Язык и народность” та “О национализме”. Учений обстоював думку, що літературну мову варто творити на народній основі: “Вивчення напрямів народного мислення, висловлених мовою, отже того, що тільки й повинно називатися народністю, є найвище завдання мовознавства” [10, 187].

Мова – спосіб буття етнічної самосвідомості. Рідному слову як втіленню національного духу властивий мислетворчий характер. Розглядаючи мови як різні

системи прийомів мислення, зазначає учений, “ми можемо очікувати від передбачуваної в майбутньому заміни різних мов однією загальнолюдською – лиш зниження рівня мислення... Мова є не тільки відома система прийомів пізнання, як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Пізнаване впливає на нас естетично й морально. Мова є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінності між мовами не менш важливі, ніж стосовно пізнання” [10, 163].

Що ж стосується процесу нормалізації, учений висловлював думку, що в основі літературної мови повинна стояти “живомовна, розмовна мова, сперта на південно-східні говірки й цілком протиставлена церковнолітературній традиції українського бароко” [11, 2, 73].

Висловлені вище погляди О. Потебні на творення літературної мови втілені в трьох україномовних працях мовознавця – збірці “Українські пісні”, виданій О. Балліною в Петербурзі 1863 р., в “Букварі”, укладеному 1862 р. і виданому як додаток до “Киевской старины” 1899 р., та перекладі Гомерової “Одіссеї”, виконаному “імовірно, десь у 80-х роках” [9, 3, 66].

Грунтовний аналіз мовних рис Потебневого “Букваря” та його перекладу “Одіссеї” здійснив Ю. Шевельов [11]. У дослідженні можна виділити такі особливості, що певним чином характеризують погляди О. Потебні на творення літературної мови:

1. Осмислення й використання мовних скарбів минулого. У паперах О. Потебні, за словами О. Русова, збереглося 2,5 тис. слів, які він випишував з літописів, актів XVI-XVII ст., творів українських письменників та фольклорних збірок [9, 539].

2. У своїх фонетичних рисах мова “Одіссеї” така сама, як у його “Букварі” (О. Потебня користувався варіантом кулішівки).

3. У своїй фонетико-морфологічній структурі мовний матеріал “Букваря” і перекладу “Одіссеї” однорідний географічно (діалектно) і базується в обох випадках на мовній системі фольклорних жанрів – приказок, загадок, пісень.

4. Що ж стосується словникового добору, О. Потебня намагається дати український варіант Гомерової епопеї, передаючи грецькі власні імена українськими еквівалентами, уникаючи церковнослов'янізмів (цим О. Потебня протиставляв себе Шевченкові, він дошукувався глибших коренів, спільних з усеєвропейською традицією), русизмів, архаїзмів (їх менше десяти у всьому перекладі) та новотворів.

Як відзначає А. Даниленко, який зосередив увагу на словникові та синтаксисі перекладу О. Потебні, добираючи слово, мовознавець орієнтувався “не так на регіональний характер слова... як на його вкоріненість в різних українських діалектах та писемній традиції, зокрема “простої мови” [3, 234]. Окрім того, вибір О. Потебні залежав не так від того, чи є слово “більш менш народне”, як від того, чи є воно “історично виправдане”, бодай з погляду його морфологічної будови. Добираючи словника, О. Потебня свідомо уникав діалектних одиниць. Він намагався, принаймні тоді, коли цього вимагала фабула або мовний колорит оригіналу, дошукуватися до первісних (давньоукраїнських) коренів уживаних слів [3, 235].

Загалом переклад “Одіссеї”, що його виконував О. Потебня, свідчить, за словами Ю. Шевельова, про його “народницьку концепцію літературної мови” та про здатність української мови творити високий стиль власними ресурсами.

Утверджувати погляди О. Потебні намагалася О. Курило. Як зазначає Ю. Шевельов, “праці над нормалізацією української літературної мови Курило

присвятила багато часу і уваги, особливо в першій половині своєї недовгої – 14-річної – наукової діяльності” [13, 44]. Вплив О. Потебні на О. Курило “глибший і живіший, ніж у його харківських учнів”, він відчутний з частого цитування праць ученого на синтаксично-стилістичні теми та з підходів до мовних явищ. Саме “Потебня визначив головне в підході Курило до явищ української мови, а також дав глибоко опрацьоване історичне тло для її зауваг щодо сучасної мови” [13, 48].

Погляди щодо нормалізації української мови О. Курило висловлює в першій праці, практичному підручнику для дітей “Початкова граматики української мови” (1918). Проблеми нормалізації в ділянці лексики дослідниця розробляє у словниках фізичної, хімічної та медичної термінології, укладених у 1918-1923 рр.

Зауваживши, що ні одна літературна мова, крім української, не зазнала в процесі розвитку таких змін в результаті довголітнього поневолення та революції 1917 р., О. Курило вважає за єдиний нормальний шлях, що ним повинен іти розвиток літературної мови – використовувати українську народну мову. На думку дослідниці, це не означає обмежити мову певними рамками, а творити мову, використовуючи багатий народний матеріал, що є виразом етносвітогляду, і спираючись на мовну традицію. Зважаючи на те, що “українська народня думка має в собі багато абстракцій, і це б для наукової мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних висловів, що їх можна застосувати і в науковій мові, замість щоб кувати нові й штучні вислови” [5, 9], О. Курило розробляє “Уваги до сучасної української літературної мови”, у яких вона вперше описує й обґрунтовує риси української літературної мови. Щоб відновити власне українські форми та звороти, замінені російськими, дослідниця наводить і аналізує ті мовні явища, які сприятимуть відновленню синтаксично-стилістичних рис і визначатимуть шлях розвитку української літературної мови.

Спираючись на вчення О. Потебні про мислетворчий характер мови, дослідниця радить, як зберегти “дух” мови та її індивідуальні прикмети. Уважне читання й аналіз мови класиків слова, вивчення етнографічних записів, опрацювання мовних особливостей, зауважує О. Курило, витворює певне чуття в мові, яке й стає в пригоді при формуванні думки. Саме на таких принципах ґрунтується праця О. Курило, в якій проведено аналіз мовних особливостей, відмінностей у вживанні певних граматичних форм, мовних зворотів російської та української мов на основі прикладів з народної мови та з творів класиків слова, подано російсько-український фразеологічний словник.

Особливу увагу О. Курило звертає на вживання активних і пасивних дієприкметників, не властивих українській мові, які за значенням і функціями перейшли в прикметники, наприклад: *лежачий, стоячий, важучий, мерзлий, погаслий, несходимий, негасимий* (не мають часового відтінку, як дієприкметники, а вказують на сталу ознаку, як прикметники); на не властиві українській мові, на відміну від російської, звороти *було зроблено, буде зроблено*, бо “дієприслівник на *-но, -то* вказує тільки на минулість. Тому слід у функції присудковій застосовувати пасивного дієприкметника: *це буде зроблене, він буде покараний*” [6, 42]; на не властиві українській мові пасивні конструкції *увагу звернуто мною, подано ним до відома, злодій забитий міліціонером*. Треба сказати: *увагу я звернув, подав до відома, злодія вбив міліціонер* або: *злодій вбитий від міліціонера*, на особливості вживання інфінітива: *принесла снідати, став у скрипку грати*; на правильне вживання прийменника *по* і його заміну, на перевагу *що* над *який* і особливо *котрий* у релятивних підрядних реченнях, на особливості керування дієслів, на чергування *у/в, і/й* як прояв милозвучності

української мови та ін. Тепер ці риси здаються звичними, але перше їх ґрунтовне опрацювання, як відзначають мовознавці, – велика заслуга О. Курило.

Як відзначають дослідники творчого доробку О. Курило, концептуальні положення її праць стосовно мовної норми зберігають свою актуальність, передусім через намагання вченої підходити до стабілізації українського слово- та формовживання з урахуванням як витоків української літературної мови з її побутово-фольклорною стихією, так і книжних надбань, які вироблялися під час її багатолітньої історії [2, 11].

Отже, мова, на думку О. Курило, є “безнастанна творчість”, вираз національного світогляду кожного народу, тому кожен повинен вносити у скарбницю народної мови щось власне, зважаючи на віками збережену традицію, щоб наблизитись до мислі народної.

Працюючи над проблемою нормалізації сьогодні, варто пам'ятати, що процеси відродження української мови полягають не лише в розширенні її функціонування, а й у відродженні, відновленні тих рис, які свідомо усувалися [7, 14]. Це можливо за умови дотримання принципових засад, визначених О. Потебнею та О. Курило, на які також радить спиратися Ю. Шевельов [12]: збереження (обережне консервування) фонологічної, морфологічної та синтаксичної підсистем мови; увага до історичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бідер Г. Тенденції нормалізації лексики й словотвору української літературної мови в ХХ ст. (питання мовної культури в радянський та пострадянський періоди)// *Ucrainistica: Збірник наукових праць*. – Кривий Ріг, 2002. – С. 67-72.
2. Глібчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 1994. – 23 с.
3. Даниленко А. Ще раз про високий стиль у Потебневім перекладі “Одіссеї”// *Wiener slawistisches Jahrbuch*. – Band 45. – Wien, 1999. – С. 231-250.
4. Кравченко Є. Г., Загнітко А. П. Традиції Харківської лінгвістичної школи в галузі унормування мови// *Вісник Харківського ун-ту*. – Харків, 2000. – Ч. 491. – С. 51-56.
5. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К., 1920. – 47 с.
6. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Книгоспілка, 1925. – 248 с.
7. Муромцева О. Г. Орфоепічні норми М. Ф. Наконечного та сучасні проблеми культури мови// *Вісник Харківського ун-ту*. – Харків, 2000. – Ч. 491. – С. 11-14.
8. Російсько-український словник ділової мови. – К.: Видавниче тов-во “Час”, 1992. – 295 с.
9. Русов А. Одривки из перевода Одиссеи// Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905.
10. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993. – 192 с.
11. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови// *Мовознавство*. – 1992. – Ч. 2. – С. 67-74; Ч. 3. – С. 57-68.
12. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису// *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення*. Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994-1995 рр. – Львів, 1996. – С. 19-29.
13. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег, 1954. – 77 с.